

KUSHON DAVRIDA MUSIQA MADANIYATI

Yuldasheva Aziza

O'zbekiston davlat konservatoriyasi "Musiqqa san'ati" fakulteti

"Musiqashunoslik" yo'nalishi I kurs talabasi

Annotasiya: *Mazkur maqolada kushon imperiyasi davrida musiqaning rivojlanish taraqqiyoti aks ettirilgan.*

Kalit so'zlar: *Ijod, janr, musiqa, teatr, uslub, cholg'u.*

Аннотация: *В данной статье описывается развитие музыкального искусства во времена Кушанской династии.*

Ключевые слова: *Творчество, жанр, музыка, театр, стиль, инструмент.*

Abstract: *This article describes the development of the art of music during the Kushan dynasty.*

Keywords: *Creativity, genre, music, theater, style, instrument.*

Kushon xonligi Markaziy Osiyo xalqlari tarixida massaget qabilalariga mansub tohar sulolasidan birining nomi bilan atalgan. Xitoy manbalarida yozilishicha, Daxya, ya'ni Baqtriyaga ko'chib o'tgan massaget (yuechji)lar beshta vassal hokimlikka bo'lingan bo'lib, ulardan biri Guyshuan deb nomlangan.

Guyshuan so'zi «kushon» atamasining xitoycha transkripsiyasi bo'lib, u o'sha davr yodgorliklari hisoblangan tangalardagi yozuvlardan ma'lumdir.

Markaziy Osiyoning janubi va shimoliy Afg'onistondagi arxeologik tadqiqotlar Yunon-Baqtriya va Kushon-Baqtriya madaniyati gullab yashnaganidan darak beradi. Dastlabki yodgorliklar Ayritom va Ko'hna Termezda o'tgan asrning 30-yillarida ochilib, 60-yillarida davom ettirilgan. Keyinchalik ko'hna Termez yaqinidagi qoratepa buddiylik ibodatxonasi, Fayoztepa, Xolchayon va Dalvarzintepa kabi ko'hna shaharchalar ochilib, nihoyat darajada yuksak bo'lgan kushon madaniyati butun dunyoga mashhur bo'ladi.

Kushon davlatiga rasman asos solgan hukmdor Kujula Kadfiz 4ta qabilani o'ziga bo'ysundirdi va uni Kushon bekligi deb e'lon qildi. Bu davlatning dastlabki hukmdori 30 yil podsholik qildi.

Kushon xonlarining eng mashhuri Kanishka hisoblanadi. U (78-123) hukmronlik qilgan davrda Kushon davlati juda qudratli davlatga aylanib, zamonasining buyuk davlatlari Rim, Parfiya va Xitoy bilan bir qatorda turardi.

Hukmdor davlat poytaxtini ham Dalvarzintepadan Peshavorga ko'chiradi. Kanishka hukmronligining oxirgi yillarida Kushon davlati juda katta hududni o'z ichiga olgan. Uning chegarasi G'arbda Orol va Kaspiy dengiz bo'ylarigacha, janubda Hind daryosining quyi oqimigacha, Sharqda esa Sin'tszyanning Xo'tan shahridan Gang bo'ylaridagi Banorasgacha cho'zilgan.

Budda diniga qattiq e'tiqod qilgan podsho o'z davlatida mazkur dinni rasmiy ravishda davlat dini sifatida e'lon qiladi.

Markaziy Osiyo xalqlari hayotida bu davrda katta siljishlar bo'ldi. Ya'ni, juda ham ulkan markazlashgan davlat vujudga keldi, shaharlar soni ko'paydi, savdo-sotiq aloqalari xalqaro darajaga ko'tarildi; jonli savdo hayoti va kolonizatsion faoliyat, savodni va yozuv (xat)ni keng tarqalishiga imkon yaratdi. II asrga taalluqli mashhur «so'g'd yozuvi»dagi namuna aynan Dunxuan (Sharqiy Turkiston)dan topilgan bo'lib, u Samarqandda istiqomat qiluvchi onaning Druan (Dunxuan)da yashovchi qiziga yo'llagan xatida yaqqol isbotini topgan. Bu xat o'sha davr Markaziy Osiyo xalqlarining yuqori darajadagi madaniy hayoti, jumladan, ayollarning savodliligi va mustaqilligidan dalolat beradi. Bu davrda kushon yozuvi ham paydo bo'lib, u yunon alifbosiga asoslangan edi. Mazkur yozuvni o'sha davrning tangalari, muhrlari va turli buyumlarida uchratish mumkin. Ta'kidlash joizki, bir necha yozuv tizimining mavjud bo'lgani (oromiy, sug'diy, xorazmiy, yunon, kushon) – Kushon xonligi tarkibiga kiruvchi xalqlarning yuksak darajadagi madaniyatining yana bir karra isbotidir.

Kushon saltanati umuman qadimgi Markaziy Osiyoning iqtisodiyoti, madaniyati va san'ati gullab-yashnagan davriga to'g'ri keladi. Bu davrda xalqaro savdo-sotiq keng rivojlangan, yangi shaharlar barpo bo'lgan. Ammo endi jarayon ellinistik yo'nalishda emas edi. Ya'ni, madaniyat va san'at sharqiy, ellinistik, hind va ko'chmanchilar an'anasining sintezidan tashkil topgan yangi kushon yo'nalishiga asoslandi. Bu davrdan qolgan ko'plab me'moriy obidalar va haykallar Shimoliy Hindistonda, qobulning vodiy tumanlarida, Baqtriyada, Amudaryoning shimoliy va janubiy qirg'oqlarida saqlangan.

Hindiston va Markaziy Osiyo davlatlari o'rtasidagi madaniy aloqalar, meloddan avvalgi III asrda xind imperatori Ashok tomonidan buddizm davlat dini sifatida tasdiqlangandan so'ng yanada kuchaydi.

Umuman Kushon madaniyati qadimiy tomirga ega joylarda, yangi omillar, yangi odamlar ta'sirida rivojlangan, Yunon-Baqtriya xonligi madaniyatining davomchisi hisoblanadi.

Shuni ham aytish kerakki, o'z navbatida kushon san'ati boshqa xalqlar madaniyati bilan uzviy bog'langan holda, ular, xususan Hindiston madaniyatida o'zi ham chuqur iz qoldirdi (Taksila va Matura yodgorliklari); shuningdek, Sharqiy Turkistonda Kuchi va Karashara freska va haykallari; alaniya muhiti orqali ta'sir etilgan Sharqiy Yevropa madaniy yodgorliklari so'zimizga yorqin dalil bo'lishi mumkin.

1932-yili qadimshunoslar tomonidan olib borilgan arxeologik qazilmalar jarayonida Termez yaqinidagi eramizning I-II asrlariga mansub Ayritom shaharchasidan ibodatxonaning tashqi devor peshtoqlariga o'rnatilgan, sarg'ish oqtoshdan ishlangan haykallar topilgan edi. Toshga o'yib ishlangan, beliga akaif yaproqlari bog'lagan 14 ta odam qiyofasi tushirilgan bu peshtoqda musiqachi va girlyandachilar tasvirlangan. Bunday manzara antik davr O'rta SHarq tasviriy san'atida juda keng tarqalgan. Peshtoq to'liq saqlanmagan, faqatgina 8 ta bo'lagi topilgan holos. SHuningdek, ayrim qiyofalar o'z shaklini yo'qotgan bo'lib, ular musiqachimi, girlyandachimi ajratib olish qiyin. Musiqachilar soni 5 ta ekanligi aniq bo'lib, qolgan 3 ta qiyofani aniqlash mushkul. SHuning uchun mana shu 5 ta musiqachi qiyofasi nisbatan batafsil o'rganilgan. Ammo qadimiy bu kvintet (beshlik)ni to'liq tarkib, deya aniq aytish qiyin.

Ayritom peshtoqida tasvirlangan orkestrning 2 ta torli musiqa cholg'usi — kichik burchakli, to'qqiz torli (balki o'n uch torlidir) arfa va to'rt torli do'mbira, shuningdek, bitta qush avlos va 2 ta zarbli cholg'u — nog'ora (baraban) va kimbalsimon asbob. Bu erda qat'iy ansabli' uslubi saqlanganligi shubxasiz, ya'ni, cholg'ularning barcha asosiy (torli, damli, zarbli) guruhlaridan foydalanilgan. SHuni ham aytish joizki, har bir guruhda bir-birini o'zaro to'ldiruvchi va murakkab, jozibali oxanglarni taratuvchi turli xil cholg'ular jamlangan. SHuningdek, zarbli cholg'ularning ham har xili ishlatilganligi e'tiborlidir. Aftidan bu girlyandalar bilan bog'liq bo'lib, harakat, yurishni anglatgan.

Girlyandalar – shunchaki bezak bo'lmay, balki butun kompozitsiyaning ma'lum ma'nosini anglatadi. Bu yurishlarda raqs unsurlari ham qo'llanilgan. Tantanani boshqarish harakatini tartiblashtirish uchun esa bir qator qo'l bilan ijro etiluvchi, shaklan uncha katta bo'lmagan zarbli asboblari kerak bo'lgan. Mana shunday musiqa sadolari ostida girlyandalar bilan yurish an'anasi Ayritom peshtoqlarida o'z ifodasini topgan.

Xorazm vohasining bu davrga oid tarixi esa juda noaniq. Ammo bu davrda Xorazm shohlarining tangalari o'rnini kushonliklar tangasi egallashiga qaraganda Xorazm Kushon imperiyasi tarkibiga kirgan, deb faraz qilish mumkin. Eramizning III asrlarida Xorazmda mahalliy shohlarning tangalari zarb qilinishi va kushon tangalarining siqib chiqarilishi Xorazmning ilgarigiday mustaqillikka erishganligini ko'rsatadi.

Kushon imperiyasi davrida din, me'morchilik va san'at sohasida ro'y bergan o'zgarishlar Xorazm madaniyatiga ham ta'sir etdi. SHuningdek, qadimgi Baqtriya (Ayritom yodgorligi), Tohariston (Surxondaryo viloyatining Angor tumanidagi Bolaliktepa yodgorligi) madaniyati ham gandhar san'ati an'alarining bevosita ta'siri ostida taraqqiy qilgan. Natijada Xorazmda uchraydigan kushon davri haykalchalarining ko'rinishi ancha o'zgaradi. Endilikda haykalchalardagi kiyim va bezaklar kangyuy davrinikiday serxasham bo'lmay, unda, gandhar san'atining ta'siri sezilib turadi. Yangi turdagi haykalchalar hind kiyimlaridagiday ancha yeri ochiq bo'lib, bu hol uning budda obrazlari bilan bog'liq ekanligini ko'rsatadi.

Xorazmning kushon davriga oid ma'naviy-madaniy yodgorliklari juda boy va ajoyibdir. Jumladan, 1945-1950 yillar mobaynida olib borilgan eramizning III-IV asriga oid Tuproqqal'a saroyining qazish ishlari vaqtida juda ko'p sonli devoriy yozuvlar topilgan bo'lib, ular orasida uchta musiqiy cholg'uning tasviri ham aniqlangan. Bular: oltita torli kichik arfa, ikkita torli kichik udsimon cholg'u va qumsoat shaklidagi ikkiyoqlama zarbli cholg'u. Va ushbu uchta cholg'uga monand uchta musiqachi ayollar tasviri.

Sozandalardan biri bo'lgan, arfa chalayotgan ayol tasviri juda mashhur bo'lsa, qolgan ikkitasi esa deyarli hech qayerda chop etilmagan.

Sopol idishlarga tushirilgan tasvirlarda sakkizta cholg'u ushlab turgan sozandaning qiyofasi va sopol xumdon devorining bir tomoniga bir rel'efli tasvirlar ishlangan. Barcha haykalcha va rel'eflar turli davrlarga mansub bo'lib, eramizdan avvalgi IV-III asrlardan eramizning I asrigacha bo'lgan davrni o'z ichiga oladi. Har bir haykalchaga bittadan musiqiy cholg'u tasviri to'g'ri kelib, rel'eflarga ham shunchadan tasvirlar tushirilgan. SHunday qilib, jami 9 ta cholg'u asbobi mavjud ekanligi aniqlanadi. Ularning barchasi turli cholg'ular guruhiga mansub. Torli guruhlarda to'qqiz torli, burchakli arfa, besh torli kifara, to'rt torli

udsimon cholg'u va oltita, ikkitorli dutorni eslatuvchi, rezonator shakli bo'yicha ikki kichik guruhga bo'linuvchi sozlar mavjud.

1909 yili Xorazm atrofidan topilgan Anikov kumush idishini esa bir qator tadqiqotchilar qadimiy Xorazm torevtikasi asarlariga oid deb hisoblashadi. Mazkur idishda o'limga mahkum etilganlar qal'asi, ossuariyadan olib chiqilayotgan muqaddas Siyovush hoki tasvirlangan. Bu marosim esa roga (shohsimon soz) sadolari ostida kechayotgani ham ma'lum bo'ladi. Sozandalar yetti kishidan iborat bo'lib, ularning uchasi bir tomonda, to'rttasi ikkinchi tomonda joylashgan. Ular chalayotgan damli asboblarning barchasi chaqiruvchi (signal) tur bo'lib, ularning hajmi, tuzilishi, ijro etish uslublari ham bir xil. Shunday qilib, qadimiy Xorazm musiqiy cholg'ularining jami turi 19 tani tashkil etadi: 11 ta torli, 7 ta damli va 1 ta zarbli sozlardir.

Birinchi guruh cholg'ulari keng va turlicha namoyon etilgan. Bu guruhga kiruvchi musiqiy cholg'ular tarixan ikkita aniq tabaqaga ajraladi. Ular, o'zining kelib chiqishi bilan janubiy yerli, dehqonchilik bilan shug'ullanuvchi tumanlarga tegishli turi va adirli ko'chmanchi qabilalarning musiqiy turmush sharoitiga oid cholg'ular turidir.

Birinchi tabaqa cholg'ulardan eng z'tibor tortgani – bu katta va kichik burchakli arfalar bo'lib, qadimda ular Markaziy Osiyo hududida keng tarqalgan, ammo keyinchalik muomaladan chiqqan.

Antik davrda Xorazmning burchakli arfasi ikki toifaga bo'lingan: katta burchakli va kichik burchakli. Markaziy Osiyo (burchakli) arfalarining mashhur bo'lgan barcha turlari, jumladan, Ayritom peshtoqidagi arfa (meloddan avvalgi II asrdan eramizning I asrigacha davr oid) va Tuproqqal'a arfasi (eramizning III asriga mansub) kichik burchakli arfalar toifasiga kiradi. qo'yqirilganqal'adagi katta burchakli arfa tasviri (eramizdan avvalgi IV-III asrlar) – Markaziy Osiyoda hozirgi kungacha topilgan yagona namunadir. Bundan tashqari, mazkur tasvirlar umuman Markaziy Osiyo arfasining eng qadimiysi hisoblanadi. Ta'kidlash kerakki, har ikki holatda ham Xorazmning yuksak musiqiy madaniyatga ega bo'lgan mamlakat ekanligi birinchi o'rinda turadi.

Katta va kichik arfalarining tuzilishi (konstruksiyasi) bir-biridan deyarli farq qilmaydi. Bu erdagi farq, cholg'uning hajmi, ijro etish uslubi, akustik sifatleri va aniq bir vaziyatda u yoki bu arfaning qo'llanilishidir.

Markaziy Osiyo arfalari, xususan, katta va kichik, burchakli (arfa)larning musiqiy sozi haqida aniq bir dalilni ko'rsatish qiyin. Ammo bu sozni aniqlashning yagona imkoniyati bu A.V.Machinskiyning qadimgi Misr arfalari bo'yicha o'tkazgan ishonarli dalillar asosidagi tadqiqotidir, ya'ni, bu olimning ishlariga tayangan holda muayyan aniqliklar kiritish mumkin; jumladan, katta va kichik, burchakli Xorazm arfalarining korpusi ikki qismdan iborat edi: rezonator va torlar mahkamlanadigan maxsus joy bo'lib, ular bir-biri bilan bir tekisda bir burchak ostida birlashgandir. Cholg'ular faqatgina yog'ochdan yasalgan. Rezonator – 4 ta uzun, silliq tayoqchadan iborat bo'lib, o'z navbatida bu tayoqchalar qiyshiq, uzun qovurg'alar bilan shunday qo'shilganki, natijada to'rtburchakli korpus xosil bo'lib, uning pastki, ingichka qismiga sim(tor)larni ushlagich mahkamlangan. Qarama-qarshi tomonlari esa rezonatorning ichki dekasiga biriktirilgan.

Bu cholg'ular sim(tor)larining umumiy soni 9 ta va 6 ta bo'lgan: qo'yqirilganqal'adan topilgan arfa tasvirida ular 9 ta bo'lsa, Tuproqqal'a arfasida 6 tani tashkil etadi. Ayritom

arfasidagi 9ta tor yaxshi tasvirlarda berilgan; SHopurning (eramizning III asri mansub) katta, burchakli arfasida torlar soni 6 tadan iborat.

Torlar ichakdan va jilkadan tayyorlangan. Arfalar jarangi (tembri) bir xil bo'lmagan: kattalari — qattiq va past (registr), kichiklari — jarangdor va yuqori (registr) tovushli.

Arfalar o'tirgan, tik turgan va yurgan holatlarda ijro etilgan. Hamma vaziyatda ham cholg'uni ushlab holati bir xil bo'lgan. Ya'ni, arfa rezonatorining enli tomoni doimo yuqoriga qaratilgan holda ijro etilgan. Tik turgan holdagi ijro vaqtida arfani oldinda, burchagini belga tiragan holda yoki o'ng qo'l bilan ushlab, chap yonga qistirgan holatda ijro etilgan.

Arfaning o'tirgan holda ijro etish usuli biroz boshqacharoq: ya'ni, cholg'u odatda ijrochining chap yoniga qo'yiladi va chap qo'l bilan ushlab ijro etiladi. Cholg'u korpusi chap yonga va chap yelkaga tirab turiladi.

Kichik arfani odatda chap tomondan yuqoriga ko'targan holda (bunda cholg'u chap qo'l bilagi bilan chap yonboshga tiralgan holatda) ijro etiladi.

Ma'lumki, musiqiy cholg'ular o'zlarining juda ham bejirim tashqi ko'rinishlari bilan ajralib turgan. Hattoki, agarda cholg'u juda kamtar ko'rinishda bo'lsa, u holda sozni turli bo'yoqlar bilan bezatishgan. Bu uslub cholg'uning nafaqat tomoshabinga estetik zavq berishi uchun, balki o'zgacha maqsadlarni ko'zlab ham qo'llanilgan. Masalan, avvalambor cholg'uning akustik sifati yaxshilangan; ikkinchidan cholg'u materiali (yog'och) tez urilmagan (charchamagan) va bundan cholg'uning umrini uzaytirish kabi muammo yechimi topilgan deyish mumkin.

Tuproqqal'aning kichik, burchakli arfasi qizg'ish-jigarrangga bo'yalgan. Xuddi shunday tarzda Panjikent arfalari ham bo'yalgan.

Umumiy xulosa shulki, Kushonlar xukmronligi davri Markaziy Osiyo tarixida o'chmas iz qoldirdi va katta ahamiyatga ega bo'ldi. Sharq va G'arbga qatnab turgan elchilar va karvonlar bilan birga madaniy an'analar ham kirib keldi. Bu an'analar mahalliy madaniy jarayonlar bilan aralashib o'ziga xos Kushon madaniyati va san'atining paydo bo'lishiga olib keldi. Kushon madaniyati o'z navbatida qadimgi Sharq va G'arb madaniyatida chuqur va o'chmas iz qoldirdi.

Kushon saltanatining inqirozi III asrdan boshlanib, natijada ikkita siyosiy markaz – Peshavorda, boshqasi So'g'dda paydo bo'ldi.

V asrning yarmida esa Markaziy Osiyoda Kushon xonligining o'rniga kelgan mahobatli Eftalitlar saltanatining shakllanishi o'z nihoyasiga yetdi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. A.Jabborov "O'zbek musiqa tarixi"
2. Sh.Ayxodjayeva, Ch.Ergasheva, A.Zokirov "O'zbek musiqasi tarixi"
3. Milliy Ensiklopediya "K" harfi